

947.925
U-37

31 1110 2007

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅ ԲԻԵԱՆԻԹ

Հ Ա Յ Բ Ի Ե Ա Ն Ի Թ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Գ Ա Ր Ա Ն

1903.

Հ Ա Յ Բ Ի Բ Ի Ն Ա Ն Ո Ւ Մ

05 SEP 2011

ՀԱՅ ԲԴԵԱՆԻԹ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԴՐ. Յ. ՄԱՐԿԱՐՏԻ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԹՈՎՄԱՍԿԵՏԻԿԵԱՆ

ՄԻԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻՆՆԵԱ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1903.

Ա Ջ Դ

Խուզարկու-քննադատ մտաց համար՝ շատ հետաքրքրական, եւ հայկական պատմութեան ու քանասիրութեան նկատմամբ ալ արտաքոյ կարգի ընտիր ու կարելոր գրուածք մը հրատարակեց Դր. Մարկարտ 1901ին՝ յաջորդ անուամբ եւ անուան համագոր ըովանդակութեամբ. «Պարսից աշխարհ, ըստ Ստոյն-Մովսէսի Խորենացոյ Աշխարհագրութեան, հանդերձ պատմական-քննադատական մեկնութեամբ եւ պատմական ու տեղագրական յաւելուածներով», որուն վրայ խօսուած է ժամանակին «Հանդէս Ամսօրեայ» ուսումնասիրութիւն մէջ¹:

Այս գիտնական մեծ հմտութեամբ գրուած սքանչելի երկին մէջ՝ գործքէն ըտրորովին անկախ՝ զատ զլուի մը, առանձին ծառ մը կայ Die armenischen Markgrafen վերնագրով, որ գործքին 165-179 մեծադիր էջերը կը զբաւէ, ըտրորովին նոր նիւթ մը: Դր. Մարկարտ այս՝ իւր թէեւ համառօտ, քայց շահեկան ուսումնասիրութեամբը՝ հայկական պատմութեան գրեթէ ընդ ըողով ծածկուած մէկ անյայտ խորշը կը պեղէ, ի յայտ բերելով Հայ րդեաշխեներուն ծագումն, անոնց դիրքն ու վիճակը եւն: Մենք պատշաճ դատեցինք այս կտորը լիակատար թարգմանութեամբ նախ «Հանդէս

¹ Erānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Chorenaci. Mit historisch-kritischem Commentar und historischen und topographischen Excursen von Dr. J. Marquart, Privatdozenten der alten Geschichte in Tübingen. Berlin, Weidmann. 1901, p. 358 4° [Abhdlgn. d. K. Ges. d. Wiss. zu Göttingen. Phil.-hist. Kl. N. F. Band III. 2.]

² Հանդէս Ամսօրեայ, 1902, թ. 12, էջ 405-8:

Ամսօրեայի, մէջ մեր ընթերցողներուն ծանօթացընել
 եւ ապա առանձին ալ ի լոյս հանել: Հարկ չկայ ըսելու
 թէ թարգմանութիւնս ամբողջական է եւ անփոփոխ. ի
 քանց առեալ պատշաճ տեսնուած քանի մ'աննշան
 տողերու կրճատումս կամ յաւելումը: Կ.

1 Հմմտ. Հանդ. Անս. 1903, թ. 1, էջ 1-5, թ. 4,
 էջ 114-119: — «Հանդէս Ամսօրեայի, ընթերցողներուն
 անձանօթ մը շէ Գր. Մարկարտ. հմմտ. «Հանդէս», 1896,
 էջ 346-7: — Փռւտոս քիւզանդացի (Հանդ. Անս.
 1897. էջ 5-9, 183-86): — Հազարապետը (Հանդ.
 1898, էջ 316-320 եւն):

Հ Ա Յ Բ Ի Ե Ա Շ Խ Ք

Հայ բրեւաշիններուն հուլիսեան եւ բռնած դրից վրայ այնչափ անճիշդ բաներ գրուած են, որ առիթս կը գործածեմ՝ կարելի եղածին չափ համառօտ, անգամ մը խնդիրը ճիշդ մեկնել: — Ագաթանգեղոս էջ 650, 12 եւն (Ղանգլուա՝ Ա. 187. Լագարդ էջ 83, 91 եւն.) Ս. Գրիգոր Լուսաւորչէն, անոր Ռստակէս որդիէն եւ Աղբիանոսէն վերջը՝ Տրդատ Թագաւորին հետ կայսեր գացող մեծամեծներուն մէջ կը դասէ « զչորեսին գահերէցսն, որ բղեսաշխքն կոչին՝

Զառաջին սահմանակալն՝ ի Նոր Շիրական կողմանէն,

Երկրորդ սահմանակալն՝ յԱսորեստանեաց կողմանէն,

Երրորդն՝ յԱրուեստական կողմանէն,

Չորրորդն՝ ի Մաքթիաց կողմանէն: »

Ապա կը յաջորդեն՝

5. զմեծ իշխանն Անգեղ տան եւ

6. զԹագադիր ասպետն եւ

7. զսպարապետն մեծ, եւն:

Արուեստական գրչի մը մեկնութիւնն է, որուն միտքն է ինկեր հայերէն «արուեստական», բառը: Ուստի պէտք է Արուեստան կարգալ, այսինքն՝ Մծբնայ կողմերը: Բացատրութեան եղանակէն կը հետեւի, որ այս իշխաններն ո՛չ թէ այն երկիրներուն մէջ, այլ այն երկիրներուն մօտերը կամ սահմաններուն վրայ կ'իշխէին:

Ուրիշ տեղ մը՝ (էջ 596, 21 եւն. Լանգրուա Ա. 170. Լագարդ էջ 68, 44 եւն.) այն դեսպանները կը յիշուին, որոնք Սուրբ Գրիգորի ուղեկից եղան, երբ Կեսարիա ձեռնադրուելու կ'երթար: Հոս դասակարգութիւնն ուրիշ տեսակ է, եւ կ'երեւայ թէ չորս սահմանակալները հոս կը պահսին.

«Առաջին իշխանն Անգեղ տան,

Երկրորդ իշխանն Աղձնեաց՝ որ ըդեաշխն մեծ՝,

Երրորդ իշխանն մարդպետութեան² իշխանութեանն,

1 Յուն. ὁ τῆς κομιτατησίας.

2 Յուն. ὁ τρίτος ἀρχων ἐπὶ τῆς ἐξουσίας πατρίκιος λεγόμενος. Հոս մարդպետին համազօրը կը պահսի. πατρίκιος կը համապատասխանէ մարդպետին հայր տիրոջին առ Փաւստ. Բիւզ.: Ուրեմն կարգալու է թէ տῆς (εὐνοουχικῆς կամ κονβικλαρικῆς) ἐξουσίας π. λ. — Երրորդ իշխանն մարդպետութեան իշխանութեան, (որով հայր իւրիւն): Հմմտ. Փաւստոս Գ. թ. էջ 45, թ. էջ 46 եւն.: Լագարդ էջ 144 յունին πατρίκιοςը նկատողութեան շ'առնուր եւ կ'երեւայ թէ զայն Ամիանոսի vitaxa = βιτάξιςին հետ կ'ուզէ բռնազբօսութեամբ նոյնացընել: Բայց զարմանալի կերպով միս

Չորրորդ իշխանն թագակապ՝ իշխանութեանն ասպետութեան,

Հինգերորդ իշխանն սպարապետութեան՝ զօրավար Հայոց աշխարհին,

Վեցերորդ իշխանն Կորդովտաց՝ աշխարհին,

Եօթներորդ իշխանն Ծոփաց՝ աշխարհին,

Ութերորդ իշխանն Գարգարացւոց աշխարհին, որ միւս անուանեալ ըղեսաշխն՝ եւն:

Անգեղ - տան իշխանին պաշտօնն էր Անգղ դղեակին եւ մէկալ թագաւորական դղեակներուն գանձերը՝ որոնք Անգղ եւ Ծոփք կը գըտ-

չի դներ՝ որ յուն. բնագրին մէջ *κοινατησias* եւ *κοινατησios*, իսկ հայերէնին մէջ Բրեւի երկու անգամ ծիշդ համապատասխանող տեղը կը գտնուին, եւ տարօրինակ կերպով կը դնէ *κοινατησias* = Դարդար-իւն: - Չեռագրաց *Κοιμητωνին* տեղը՝ որ հայերէն բնագրին Մ-իւն բառին կը հապատասխանէ եւ ըստ այսմ *Μωκιτων* ուղղուելու է, Լագարդ բնագրին մէջ *κοιμτων* կը գրէ, բայց անոր տեղ էջ 144 մեր Բիւզանդացւոյն վիզը կ'ուզէ փաթթել Հեկատէոսի *Μυκων* (*Σιδιου. Ges. Abh.* 160), որ հաւանականագոյնս Մոզան անապատն է:

1 Կարդար-իւն = յուն. *Κορδοιτων* փոխանակ բուն հայերէն Կորդար-իւն: Ասկէ կը հետեւի թէ ցանկը յունարէնէ թարգմանուած է:

2 Յուն. գանց առած: — Ծ-իւն գրութիւնը՝ փոխանակ Ծ-իւն, նոյնպէս յունական բնագիր մը կ'ենթագրէ. վասն զի -իւ երկրաբառը միայն յուն. օ-ին տառադարձութիւնն է:

3 Յուն. *ὁ ἑβδομος ἄρχων ὁ ἕτερος κοινατησios*. Ուրեմն *κοινατησios* = Բրեւի: Կ'երեւայ թէ յունարէնն այսպէս կարգաւու է. *ὁ ἑβδομος ὄρχων* (շիջ *Σωφανητων χωρας*. *ὁ ὄγδοος ἄρχων τῆς Γωγασητων χωρας*) *ὁ ἕτερος κοινατησios*.

նուէին, պահպանել. «եւ բարձ նորա ի վեր քան զամենայն նախարարացն:» Արշակ Թագաւորին ժամանակը՝ այս պաշտօնը մարդպետութեան հետ կապուած էր, անոր համար մարդպետը՝ նախարարներուն մէջ առաջին պատիւն ունէր (Փաւստ. Բիւզ. Ե. է. էջ 206):¹ Փաւստոսին ըսածը՝ թէ այս երկու պաշտօնները շատոնց իրարու հետ կապուած էին, կ'երեւայ թէ Ագաթանգեղոս կը ջրէ, որ յատկապէս մարդպետն երրորդ տեղը կը յիշէ: Իսկ եթէ ենթագրենք, որ գուցէ այժմեան բնագրին մէջ կարգը խանգարուած է², Աղձնեաց իշխանը սխալ տեղ մը մտեր է, եւ եթէ զինքը սպարապետէն ետքը գնենք՝ հետեւեալ շարքը կ'ունենանք.

1 Փաւստոսի խօսքերն ասոնք են. «Իսկ Գրստամասն ներքինին, որ յամն Տիրանայ Թագաւորին Հայոց, լեւ էր էլիսոն որն հասարէն (Անգիւ) եւ էπίτροπος (բառական πεπιστευμένος, հասարտիժ) գանձուցն Անգեղ բերդին, եւ ամենայն բերդացն արբունի՝ որ ի կողմանս յայնս, սոյնպէս եւ յերկրին Ծոփաց ի Բնաբեղ բերդին գանձքն լեւ էին ընդ նովաւ, եւ բարձ նորա ի վեր քան զամենայն նախարարացն: Եւ քանզի այս գործակալութիւն (նախարարութիւն Անգեղ-տան) եւ մարդպետութիւն, որում հայրն կռչէին ներքինեաց՝ գործ (ընթերցիր գործ Գ) լեւ էր ի ընէ ժամանակաց ի Թագաւորութեան Արշակունոյ - եւ զայս Գրստամասն ներքինի, զէլիսոն զԱնգեղ-տանն գերեալ տարեալ էր յերկրն Պարսից» եւն:

2 Այս դասկը՝ ինչպէս տեսանք (էջ 9, Ծան. 1) յունական բնագրէ մը թարգմանուած է: Այժմեան յունական բնագրին մէջ (էջ 68, 45 Աագարդ) խառնակութիւն կայ, վասն զի Ծոփաց իշխանը գուրս ինկած է եւ երկրորդ Բրտալին (κομιτατήσιος) քով՝ անոր աշխարհին յիշատակութիւնն ալ (ὁ τῆς Γωγαρθηρῶν χῶρας) նոյնպէս գուրս ձգուած է:

Ա.

1. Սահմանակայն ի նոր Շիրական կողմանէն.
 2. Սահմանակայն յԱսորեստանեաց կողմանէն.
 3. Սահմանակայն յԱրուաստան կողմանէն.
 4. Սահմանակայն ի Մասքթաց կողմանէն.
5. Մեծ իշխանն Անգեղտան.
 6. Թագադիր Ապտին.
 7. Սպարապետն մեծ :

Բ.

1. Իշխանն Անգեղտան, իշխանն Մարդպետութեան իշխանութեանն.
2. Իշխանն Թագակապ՝ իշխանութեանն Ապետութեան.
3. Իշխանն Սպարապետութեան, զօրավար Հայոց աշխարհին.¹
4. Իշխանն Աղձնեաց՝ որ Բրտինն Տէն.
5. Իշխանն Կորդովաց աշխարհին.
6. Իշխանն Տովփաց աշխարհին.
7. Իշխանն Գարգարացաց աշխարհին՝ որ Տանուանեալ Բրտինն :

Անկէ ետքը՝ երկու ցանկին մէջ ալ հաւասարապէս Մոկաց, Սիւնեաց եւ Ռշտունեաց իշխանները կը յիշուին :

¹ Նոյն կարգը նաեւ այն իշխաններուն ցանկին մէջ պահուած է, որոնք՝ զՆերսէս ձեռնադրութեան համար զԵսարիա տարած էին (Փաւստ. Գ. ր. էջ 71) :

1. ԶՀայր մեծ իշխանն մարդպետութեան,

2. զԹագարատ մեծ իշխանն սպայետութեան,

3. զԱսակ մեծ իշխանն սպարապետութեան, եւն :

Բնագիրը պահասաւոր է եւ փոխանակ զԲաբարոս Տէն իշխանն սպարապետութեան՝ կարգալու է . . . զԲ. Տէն իշխանն սպայետութեան էւ զԱսակ Տէն իշխանն սպարապետութեան :

Նոյնպէս այն հրեշտակութեան ժամանակը՝ որ Շահակայ ձեռնադրութեան ընկերացաւ (Փաւստ. Գ. թ. էջ 45), գրուած է՝ «Իշխանն մարդպետութեան, որում անունն հայր կոչէր, սառլին տեղը :

Գժուարին է կարծել՝ թէ ասով նախնական բնագիրը մեր առջեւ ունենանք եւ Բ. ցանկին խումբը՝ 5—7 Ա. խմբին հետ համաձայն ըլլայ: Մեր յառաջ բերած առաջին տեղէն կարելի է արդէն հետեւցընել՝ թէ միայն չորս ըղեաշխ կայ: Անոր հետ կապակցութիւն ունի Փաւստոսի Բիւզ. Գ. Բ. էջ 21. հետեւեալ կտորը. «Ջայնու ժամանակաւ ապստամբեաց յարքայէն Հայոց մի ի ծառայից նորա մեծ իշխանն Աղձնեաց, որ անուանեալ կոչէր ըղեաշխն, որ էր մի ի չորից, զաներէց բարձրերէց տաճարին արքունի:» Ինչպէս հոս, նմանապէս առ Ագաթանգեղ. էջ 650 զաներէց բացատրութիւնը կը գործածուի:

Լագարդ երկրոյ իշխանահամարին մէջ չորս սահմանակալը չկարենալով գտնել՝ առանց քննելու, կը վճռէ թէ վերոյիշեալ երկու ցանկերն այլեւայլ ժամանակներէ են: Այն նահանգները՝ որոնց գլխաւորները սահմանակալք էին, հաւանականագոյնս կորսուած են երկրորդ իշխանահամարին արժէք ունեցած ժամանակը: (Ագաթ. էջ 162:) Եթէ Լագարդ քիչ մ'աւելի Փաւստ. Բիւզանդացւով զբաղած ըլլար, եւ ասոր քով գտնուած ուղեկից նախարարաց նման ցանկին¹ ի մերձուստ ծանօթացած

1 Գ. թ. էջ 29. 12 իշխան կը համրուի, գլխաւորը Աղաբը Հաղարպէտն է: (Բնագրին սկիզբն եղծած է), — Գ. թ. էջ 38. 4 իշխան, որոնց գլխաւորն է Ա. Ա., իշխանն Սահառունեաց, (զոմե, տղո՛ւ կամ տօն ծո՛ւնս, որմէ վենետացիք եւ Լուսէր Չոմի յատուկ անունը շինեցին. նոյնպէս Գ. թ. էջ 29 միայն Սահառունեաց իշխանը գիտ-

ըլլար, այն ատեն այսպիսի դատաստան մը չէր կտրեր: Գեղցէր՝ իրաւամբ կը ժխտէ Լագարդի հանած հետեւութիւնն եւ կ'ըսէ, թէ « Թերեւս սահմանակալները ժամանակ ունեցած չէին Գամբաց աշխարհը դիւանագիտական երթեւեկութիւնը մէկտեղ ընելու, » Այս ենթադրութիւնն ալ ամենայն մասամբ ուղիղ չէ: Ըստ ինքեան ըղեաշխներէն երկուքը յիշատակուած են, բայց միայն թէ մացայայտ իբր « սահմանակալ » չեն նշակուած:

Գուգարաց՝ ըղեշխին՝ Մապթաց կողման ըղեշխին հետ նոյն ըլլալուն վրայ ամենեւին տարակոյս չկայ: Գուգարք՝ յուն. Γωγαρηνή ինչպէս եւ Χορζηνή (կարգա՛ Χο(λα)ρζηνή = Կաղարջք) ու παρώρεια τοῦ Παρβάδρου (լեռնագաւառը) վրացիներէն յափշտակուած էին ժամանակաւ (Ստրաբ. ւա 14, 5 էջ 528): Կաղարջք հայկական յետնագոյն բաժաման ատեն՝ Գուգարաց նահանգին 9 գաւառ-

մամբ բոլոր յիշուած իշխաններուն մէջ անանուն կը մնայ): — Գ. թ. էջ 44, շորս իշխանք անուամբ յիշուած, որոնց գլուխն է ուղարտութը, եւ 10 անանուն: — Գ. թ. էջ 45, անուամբ յառաջ բերուած երկու իշխան, որոնց առաջինն է հայր ժորդպետը, եւ 10 անանուն: — Գ. թ. էջ 79. — Գ. թ. էջ 103. 10 յանուանէ յիշուած իշխանք եւ անոնց գլուխը եպիսկոպոսապետն Հայոց Ներսէս. Գ. Գ. էջ 71. 9 յականէ յանուանէ յառաջ բերուած իշխանք, որոնց գլխաւորն է հայր ժորդպետը (բնագիրը բաց ունի, տ. վերը էջ 11, Ծան. 1):

։ Die Anfänge der armenischen Kirche. Berichte der Sächs. Ges. d. Wiss. 1895 p. 166.

։ Գարդարացոց կ'երեւայ թէ յունական բնագրին մէկ սխալին հետ կապակցութիւն ունի, Γωγαρέων փոխանակ Γωγαρηνών.

ներէն մէկը կը կազմէր եւ հիւսիսային կողմանէ իրեն սահմանակից ունէր վրական Մցխէթի նահանգը՝ Մասքթաց հին երկիրը, որ յետոյ Սամցիէ կոչուեցաւ¹: Լազարդ (էջ 146) իրաւունք կ'ունենայ ըստ այսմ երբ Ագաթանգեղոսի Մասքիթքին մէջ Մասքութք կը տեսնէ, մինչդեռ յոյն թարգմանիչը սխալմամբ Փ. Բիւզանդացւոյ Մազբութքին հաւասար կը դասէ եւ Հոնք կը համարի²: «Սահմանակալ ի Մասքթաց կողմանէն» բացատրութիւնը՝ ամենայն մասամբ կը համապատասխանէ ըղեաշխ Գուգարաց բացատրութեան: Ամենուն ծանօթ են սպանիական, դանիական եւ գերմանական սահմանք: Ե. դարուն ըղեաշխն Գուգարացւոց (Ճիշդ այսպէս Մովս. Խոր. էջ 258) Աշուշայ, որուն կնիքը հասած է մեզի՝ ΑC]ΘΥCΑC ΠΙΤΙΑΞΗC ΙΒΙΡΩΝ ΚΑΡΧΗΔΩΝ(?) մականգրովս, շատ նշանաւոր դեր մը խաղացած է: Ղազար Փարպ. (տպ. Վեն. 1891, էջ 149, 165, 177, 191, 364—366 եւն.) միշտ ըղեշխն Վրաց տիրոջսը կու տայ անոր. ընդհակառակն կորիւն՝ Երանելւոյն Մաշտոցի Վարքին մէջ (տպ. Վեն. 1833, էջ 20) միայն իշխան Տաշրացւոց (այսինքն՝ Տաշիր, Գուգարաց գաւառի մը) կ'անուանէ:

¹ Վ. Բրոսսէ. Description géographique de la Géorgie trad. par Brosset էջ 75, 81.

² Ագաթանգեղոս հրատարակ. էջ 83, 93. ἀπὸ τῶν Μασαχούτων Οὐγγῶν μεθῶν. Ասոր վրայ մանրամասն ուրիշ տեղ կը խօսիմ:

Նմանապէս Աղձնեաց ըղեշխին՝ Արուստանի կողման սահմանակալին հետ նոյնութիւնը յայտ յանդիման է: Արուստտան ըսելով հասկընալու ենք արարական սահմանագաւառը (Bēθ 'Araβājē) Մծբին մայրաքաղաքով, որ 297ի խաղաղութենէն ի վեր ուղղակի հռոմէական իշխանութեան տակ էր:

Մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ Փաւստոսի (Գ. ծա. էջ 159. Ե. ը — ժ[թ.]) նախարարաց Արշակ թագաւորէն հեռանալուն եւ Մուշեղ սպարապետին ձեռօք վերստին նուաճուելուն վրայ տուած տեղեկութիւնը: Առաջնոյն մէջ կը կարդանք. « Բայց նախ այսմ գնալոյ սկիզբն առնէին մեծամեծ աւագանին: Նախ ըղեաշխին Աղձնեաց, եւ Նոր Շիրական բղեաշխն, եւ Մասկեր-տանն, եւ Նիհորականն, եւ Գասն (Գասընտրէին), եւ ամենայն նախարարութիւն Աղձնեաց, եւ զօրն եւ տունն տոհմին (= ոստան) Աղձնեաց¹ կողմանն ապստամբեցին յարքայէն Հայոց Արշակայ, եւ չոգան կացին առաջի արքային Պարսկաց Շապհոյ². եւ պարիսպ ածէին ի Հայոց կուսէ, որ Չորայն³ կոչեն, գրունս դնէին. եւ զատուցին զիւրեանց աշխարհն ի Հայոց: Եւ յետ սորա Գուգարաց ըղեաշխն, եւ

¹ Այս օյ, Ասօ) կամ Ասօ), Աս, օ¹,) կը գտնուի 410էն սկսեալ՝ իբր առանձին եպիսկոպոսո թիւն, ինչպէս եւ Արձն ZDMG. 43, 395, 4. 396, 10. 403, 8.

² Մ-բի-բր Erānšahr. էջ 24:

³ Հմմտ. Սեբէոս էջ 108 [Ղեւոնդ 26. սեռ. 2-րդ. ոյ]: չի-բը-ն՝ Zur Gesch. Armeniens und der ersten Kriege der Araber p. 15.

յետ սորա Չորայ¹ գաւառին տէրն, եւ կողբայ գաւառին տէրն, եւ ընդ նոսա Գարդմանաձորոյ տէրն: Եւ որք մօտ էին ի նոսա կողմն այնր ձեռին, որ շուրջ էին զնորօք, միահաղոյն ապստամբեցին ի Թագաւորէն Հայոց Արշակայ. եւ չոգան գնացին առաջի Թագաւորին Պարսից Շապհոյ:

Ապստամբեցին յԱրշակայ արքայէն Հայոց ամուր գաւառն Արձախայ եւ ամուր գաւառն Տմորեաց, եւ ամուր աշխարհն կորդեաց. ապա եւ տէր գաւառին կորդուաց չոգաւ եկաց առաջի Թագաւորին Պարսից:

Յետ այսորիկ ապստամբեաց ի Թագաւորէն Հայոց եւ ձեռին իշխանութեանն տան Հայոց Թագաւորին, որ էր զԱտրպատական աշխարհաւն, յետս եկաց ի Թագաւորէն Հայոց ամուր աշխարհն Մարաց. յետս եկաց յարքայէն Հայոց, եւ աշխարհն կազբից եթող զարքայն Հայոց. եւ գնաց Սաղամուտ տէրն Անձտեայ, եւ ընդ նմա իշխանն մեծի Ծոփաց. եւ գնացին առ Թագաւորն Յունաց: ՝ Աերստին նուաճուած երկիրներու կամ գաւառներու անուններէն՝ աւելի պայծառ կը տեսնուի իւրաքանչիւր նախարարներուն իրարու նկատմամբ բռնած փոխադարձ դիրքը: Նախ եւ առաջ կը յիշուի « զտուն Թագաւորին Հայոց, որ յԱտրպատականին էր, » զոր Շապուհ Թագաւորը Հայոց Արշակ արքային պարգեւ տուած էր,² յետոյ՝ նոր Շիրական,

¹ Չորը Գուգարք նահանգին մէջ կ'իյնայ, եւ վերջէն կողքի եւնի պէս Արաց կը վերաբերէր:

² Փաւստ. Գ. թղ. էջ 224. «Յայնմ ժամանակի

վերջէն Կորդուք, Կորդիք, Տմորիք եւ Մարաց կողմերը, ուստի այնպիսի երկիրներ, զորոնք Պարսիկները գրաւած էին: Ապա կը յաջորդէ Արձախ գաւառն եւ Աղուանից անցած՝ Ուտի, Շակաշէն, Գարդմանայ-ձորն, Գողթեւն գաւառները, ինչպէս նաեւ Պարսք (Πάρσιος) Փայտակարանին: Յայտնի կը տեսնուի այս ամէն գաւառներէն՝ թէ Աղուանից թագաւորը նուաճած էր: Ասոնց կը յաջորդէ Արաց թագաւորին պարտութիւնն եւ Փառաւազեան վրացի արքունական ցեղին խաչուիլը, նմանապէս Գուգարաց ըղեշխին բռնուիլն ու սպանուիլը, որ յայտնապէս Արաց կողմն անցած էր: Այս շարքը կը փակէ Աղձնեաց ըղեշխին գերութիւնն եւ Մեծ Ծոփաց, Անգեղ-տան, եւ Անձտայ նուաճումը, որոնք ի հնուց հռոմէական իշխանութեան տակ էին:

Պէտք ենք ստոյգ համարիլ, թէ նաեւ Մարք՝ Նոր-Շիրականի ըղեշխին տակ էին, գուցէ նաեւ Տմորիք,¹ Կորդիք եւ Կորդուք

կուէր առ ինքն Շապուհ արքայն Պարսից զթագաւորն Հայոց զԱրշակ. եւ մեծարեցաւ. ի նմանէ բազում պատուով եւ մեծաւ փառօք, բազում գանձու սակով եւ ործաթով ամենայն մեծութեամբ թագաւորութեան: Եւ իբրեւ զեղբայր որպէս զորդի գրգեալ եղեւ ի նմանէ, եւ երկրորդական զի՛նք որունն որչր նա յԱրդարտական ուխտագին: Անշուշտ խնդիրը՝ ստաննեքուն վրայ է, ինչպէս որ հայ թագաւորները Հռոմայեցւոց երկիրն մէջ ալ ունէին:

1 Սարար. Եւ ի Գ. Ի. էջ 528 Ταμωνίτιν, որ կարգաւու է Ταμωνίτιν. Ταρωνίτιν սրբազրութեան դէմ էր դը Լագարդ, Ges. Abh. 46 N. 6. Հմմտ. նորերս Տաճարիկ Սասունը, էջ 9 (SBWA. հտ. 133, 1895 Թ. IV) թրգմ. Հ.

գաւառներն ալ. իսկ Գուգարաց ըղեսաշխը՝
 Շակաշէն, Ուտի, Գարդման եւն սահմանակից
 գաւառներուն վրայ կը հսկէր: Ամէնէն դժուա-
 րինն է Ասորեստանեաց կողման բգեշխին տեղը
 ճիշդ որոշել: Պարսկաստանի վերաբերող Ասո-
 րեստանի վրայ (Ագիաբենէ՝ Արբեղա մայրա-
 քաղքով եւ Նինուէի շրջակայքը) չի կրնար
 մտածուիլ, վասն զի ասիկա Նոր Շիրականի
 վերաբերող Մահկեր-տուն եւ Դասն սահման-
 ներուն ճիշդ հարաւային կամ հարաւային-
 արեւելեան կողմն էր, ուստի Նոր Շիրականի
 ըղեսաշխին իշխանութեան տակ կ'իյնար: Նոյնպէս
 եկեղեցական տեսակէտով՝ Bēθ Māhğert (Մահ-
 կերտուն) եւ Dasēn (Դասն) թեմերը, ինչպէս
 նաեւ Ռէմմոնին եւ առ. յռ (ܐܘܪܝܢܐ), առ. յռ
 չստուգուած թեմերը Hedaijaβ-Arbēli մետրա-
 պոլտին տակն էին, իսկ Bēθ Quardū (Կորդուք),
 Bēθ Zaβδē (Շաւղեայք), Bēθ Rehīmē եւ
 Moksajē (Մոկք) Մծբնայ կը վերաբերէին: Բայց
 եթէ վերոյիշեալ (էջ 11) երկու ցանկերն իրա-
 րու հետ համեմատենք՝ յայտնապէս կը տես-
 նենք, որ Կորդուաց իշխանը՝ Նոր Շիրականի
 ըղեսաշխին տեղը բռնած է, կամ անոր հա-
 մար՝ որ ասիկա անձամբ չէր կրնար երթալ եւ

Բ. Վ. Պիլեզիկճեան, «Աղգ. Մատենադարան», ԻՍ. Վ. Իեննա
 1896, էջ 11: Սուան Մովս. Խոր. Բ. թ. 3. Տմբիքը Կոր-
 դուաց հետ հաւասար կը դնէ. հմմտ. Բ. թ. 9. թ. 1: Եղիշէ
 առ Լանդլուա, Collection II 214. Տմբիք եւ Կորդիք: Առ
 Սոոյն Յետուայ Սինակեցի դ. Իր. Իր. էջ 18, 1, 19 հրտ.
 W. Wright, ܠܝܘܘܠ Կ'անուանուին:

կամ վասն զի կորդուաց իշխանը՝ միանգամայն
 Նոր Շիրականի ըղեաշխն էր: Այս պարա-
 գային մէջ անհրաժեշտաբար կը հետեւի որ
 Ծովաց իշխանն ալ — ինք զինքս զգուշու-
 թեամբ բացատրելու համար — « յԱսորես-
 տանեաց կողմանէն » ըղեաշխին իբր փոխա-
 նորդ՝ մեծամեծաց ուղեկցութեան մասնակցե-
 ցաւ: Հիմայ ամէն բանէ յառաջ խնդիրն այն
 է՝ թէ հոս ո՞ր Ծովքն իմանալու ենք. Եփրա-
 տայ քով եղած արեւմտեանը թէ Մեծ Ծովք
 ըսուած արեւելեանը՝ Նփրկերա (Martyropolis)
 մայրաքաղքով: Այս խնդիրս որոշելու համար՝
 լաւագոյնն է մեզի կուռն բռնել Ներսէսի
 խաղաղութեան դաշինքին ենթադրած քաղա-
 քական յարաբերութիւնները. այս դաշնա-
 դրութիւնը շատ մօտ է ժամանակաւ Ագաթան-
 գեղեայ յիշած հրեշտակութեան: 297ին ար-
 քայից արքան ստիպուեցաւ հաւանիլ, որ (Հայաս-
 տանի վերաբերող) Անգեղ-տան նախարարու-
 թիւնը Ծովաց հետ, իսկ Արծն կորդուաց եւ
 Ծաւադէից (Zabdikene) հետ հռոմէական պե-
 տութենէն անձկագոյնս կախում ունենան: ¹
 Սակայն այսու հանդերձ՝ անոնք Հայոց թա-
 գաւորութեան վերաբերելէ չդադրեցան: Բա-

¹ Պետր. Պատրիկ՝ Հատակոսոս 14 առ Դինդրֆի:
 Hist. Gr. min. I 433, 20-23: ἦν δὲ τὰ κεφάλαια τῆς
 πρεσβείας ταῦτα, ὥστε κατὰ τὸ ἀνατολικὸν κλίμα τὴν
 Ἰντεղηνὴν (Ընթեղիս Ἰγγղիղին) μετὰ Σωφηνῆς καὶ
 Ἀρζανηνῆν μετὰ Καρδουηνῶν καὶ Ζαβδικηνῆς Ἑρωμαίους
 ἔχειν.

ցատրութեանս այս ըմբռնումէն կը հետեւի թէ
 Կորդուք եւ Ծաւղեայք (Ծօղէք) Արծնէն կա-
 խում ունէին, եւ այս երեք գաւառաց իրարու
 հետ անձուկ կապուած ըլլալը յայտնի է նաեւ
 եկեղեցական այն բաժանումէն, որ հիմնուած
 է Յովհաննոսի խաղաղութեան սահմաններուն
 նկատմամբ ըրած տրամադրութեանց վրայ: Այս
 բաժանման համաձայն՝ Կորդուք եւ Ծաւղեայք
 թեմերը, ինչպէս եւ Արծն Մծբնայ մետրա-
 պոլտութեան կը վերաբերէին: Յայտնապէս
 Կորդուաց եւ Ծաւղէից սատրապներն Աղձնեաց
 քղեկըխին տակն էին: Նման յարարերութիւն
 մ'ալ պէտք է ենթադրել Անգեղ-տան եւ
 Ծօփաց միջեւ: Անգեղ-տունը (Ingilene) հին
 Անգղ բերդով (ասոր. Aggēl) միասին կը հա-
 մապատասխանէ յետնագոյն ժամանակի Չորրորդ
 Հայոց Գէգիք ըսուած գաւառին — զոր Գէորգ
 Կիպրացին 960 *κλίμα Διγγοσινῆς*¹ կ'անուանէ —
 ինչպէս Կիպերտ լաւ միտ դրած է: Անգեղ-
 տան կառավարն էր Հայր մարդպետը, որ
 Մեծ Ծօփաց² Բնաբեղ բերդին գանձերուն
 վրայ ալ կը հսկէր: Ուստի կ'երեւայ թէ Մեծ
 Ծօփքն այն դաշնագրութեան մէջ Անգեղ տան
 ստորակարգ մաս համարուած է: Հոս Ծօփք
 ըսելով՝ միայն արեւմտեանը՝ Եփրատայ վրայինը
 կրնայ հասկըցուիլ,³ որ ուղղակի Հռոմէական պե-

1 Հ. Կիպերտ՝ Monatsber. der Berl. Akad. 1873, p. 198. Հմտ. Գիւլտեր՝ Georgius Cyprius p. 180:

2 Հ. Գիւլտեր՝ Georgius Cyprius p. 161/2.

3 Հմտ. Կիպերտ՝ անդ էջ 200:

տուժեան սահմանակից էր եւ անկէ ետքը՝ միշտ Հռոմայեցւոց ազդեցութեան տակն էր: Այս գաւառը՝ երբեմն պարզապէս ծովիք կըսուի — այսպէս Ղազար Փարպ. էջ 205, 532՝ եւ Սուտ Մովս. Խոր. Աշխարհագրութիւն հրատ. Սուքրեանի էջ 30, 15 — երբեմն ծովիք Շահնայ (սեռ. Ծովիաց Շահէի) Փաւստ. Գ. թ. էջ 21, Շահունի Ծովիք Փաւստ. Գ. ժը. էջ 29 կամ ծովիք Շահունոց Փաւստ. Գ. իղ. էջ 146, երբեմն ալ միւս ծովիք Փաւստ. Գ. ղ. էջ 73: Հայոց թագաւորութեան բաժնուելէն վերջը՝ հայկական հարաւային հինգ սատրապութիւնները — որոնց մէջ նաեւ Դժօֆոյն = Ծովիք Շահունի — հռոմէական իշխանութեան տակ ինկան, բայց իրենց բնիկ իշխանները պահեցին: Անկէ ետքը՝ երկու պետութեանց սահմանը կը կազմէր Նիմիփոս կամ Քաղերթ: 536ին Յուստինիանոս սատրապները վերցուց եւ հինգ սատրապութիւններէն Չորրորդ Հայք՝ նահանգը կազմեց: Ս. Մարտէնի՝ Ստոյն Մով. Խոր. Աշխարհագրութեան բնագրին մէջ՝ (Mém. sur l'Arménie II 360) Ծովիք՝ Շաղախ (որ թրքերէն բառ է غلبه اش թագաւորական լեռ) արդի վերագիրն առած է, որ հայ. Շահունի կամ Շահնայ = «թագաւորական» բառին թարգմանութիւնն է: Ծովիք Շահունի կը տարածուէր նաեւ Արածանւոյ հիւսիսային մէկ

1 Հմմտ. Գեղեղէր՝ Georg. Cypr., p. XLIX s.

2 Պրոկոպ. de aedif III. 1. 3. Justiniani novell XXXI. 3. Հմմտ. Գեղեղէր՝ Georg. Cypr. XLVI ss.

մասին վրայ եւ Խողանի (այժմ՝ Xozāt) եւ Չմշկա-
ծակի¹ քաղաքներն ալ կը պարփակէր:

Ուստի տարակոյս չի կրնար վերցընել, թէ
Ագաթանգեղեայ զմեզ զբաղեցընող դեսպա-
նութեան ցուցակին մէջ Ծովաց երկրի իշխանն
է Ծովք Շահունոց իշխանը. Ծովաց իշխանը
կամ յԱսորեստանեաց կողմանէն բղեշխին փո-
խանորդն է կամ նոյն իսկ ինքը նոյն անձն է:
Այս բղեշխին իշխանութեան տակ եղած եր-
կիրներն են Ծովք Շահունի, Անգեղ-տուն,
Ծովք մեծ եւ Անձտայ (՝Ανζητηνη) սատրա-
պութիւնը: Ասորեստանեայք (եւ ոչ Ասոր-
եստան) բացատրութեան ընտրութիւնն ա-
ռանց նշանակութեան չէ: Ասիկա բնականապէս
այստեղ բուն Ասորեստան չի կրնար նշանակել,
այլ անշուշտ այն իմաստով գործածուեր է,
ինչ իմաստով որ Կորեան Ասորիքը՝ (Տրտ.
Վե՛ն., 1833, էջ 9, 10.) որ Ամիգն եւ Եգե-
սիան ալ կը բովանդակէ իր մէջը. ուստի էա-
պէս Ասորուց Միջագետքին կը համապատաս-
խանէ: Յունարէնէ եղած թարգմանութեան մը
մէջ Ասորեստանեայք ձեւին վրայ՝ փոխանակ
Ասորիքի, պէտք չէ զարմանալ, պատմական
տեսակէտով ամենեւին հաւանական չէ որ Ուռ-
հայաստանի (Osroene) թագաւորութեան դէմ
գրուած ըլլայ սահմանը: Այս սահմանին ծագ-
ման վրայ յետագայ ըսելիքներէս հաւանական
կ'երեւայ, որ նոյնը Սելեւկեանց դէմ գրուած

¹ Գեօրգիոս՝ Georg. Cypr., p. 172—174:

էր, ուստի «Ասորեստանեայք»ը Սելեւկեանք
հասկընալու է:

Հիմայ դիւրաւ կը մեկնուի Ամիթանոսի այն
բազմաչարչար տեղը՝ 23, 6, 14, ուր պարս-
կական նահանգները կը թուէ ըսելով.
Sunt autem in omni Perside hae regiones
maximae, quas vitaxae id est magistri
equitum curant, et reges et satrapae
— nam minores plurimas recensere difficile
est et superfluum — Assyria, Susiana, Media,
Persis, Parthia etc.* Բդեաշխի մ'իշխանութեան
տակ միայն ամէնէն յառաջ յիշուած Ասորես-
տան նահանգը կար, մինչդեռ մէկալ նահանգ-
ները՝ մարզպաններէ (satrapae) եւ թագաւոր-
ներէ, այսինքն՝ բնիկնախարարներէ (ša θrdārān
ملوك الطوائف) կամ թագաւորի տիտղոս կրող
արքայորդիներէ կը կառավարուէին:

2օրս քրեաւիշխներուն ծագումը՝ Տիգրան
Մեծէն է, ինչպէս Պղոստ. Ղուկ. 21էն կ'երեւայ.
Βασιλείς δὲ πολλοὶ μὲν ἦσαν οἱ θεραπεύοντες
αὐτόν, τέσσαρες δὲ, οὓς ἄει περὶ αὐτόν
εἶχεν ὠσπερ ὀπαδοὺς ἢ δορυφόρους,
ἐπὶ πότῃ μὲν εὐαδόνοντι πεζοὺς παραθέοντας ἐν
χιτωνίσχοις, καθημένω δὲ καὶ χρηματίζοντι
περιστῶτας ἐπηλλαγμέναις δι' ἀλλήλων ταῖς

* Թրգմ. — Պարսկաստանի ամենամեծ նահանգ-
ներն ասոնքնն. Ասորեստան, Շուշ, Մարաստան, Պարսք,
Պարթեւաստան եւն, զորոնք քրեաւիշք, այսինքն՝ աս-
պետներ, թագաւորներ եւ նախարարը կը կառավարեն.
Իսկ բազմաթիւ փոքր գաւառներն շահուելը դժուար է
եւ աւելորդ:

χερσίν, ὅπερ ἐδόκει μάλιστα τῶν σχημάτων
 ἔξομολόγησις εἶναι δουλείας.* Հակառակ հոռ-
 մէական չափազանցութեան՝ հոս դիւրաւ կը
 նշմարուին դարձեալ չորս բդեաշխները: Ան-
 տարակոյս գերմ. միջին դարեան ասպետներուն
 թագաւորաց թագադրութեան ժամանակ աս-
 պանդակ բռնելն եւ ուրիշ պատուոյ պաշտօններ
 կատարելը՝ հռոմայեցի պատմագրին նոյնպիսի
 բաներ մը պիտի երեւային:¹

Տիգրան Մեծ՝ Տիգրան Առաջնոյն² որդին
 եւ հաւանականագոյնս Արտաւազդ Ա. թա-
 գաւորին կրտսեր եղբայրը, որ Պարթեւաց քով
 պատանդ էր, Պարթեւաց ձեռքովը թագաւոր
 դուելուն փոխարէն ստիպուած անոնց 70 վիճակ
 (Talgau) ձգեց. աս վիճակներուն մեծ բազմու-
 թիւնը զմեզ ենթադրութեանց դիմելու կը
 ստիպէ. թէ խնդիրն այն երկիրներուն վրայ է,
 զորոնք Տիգրանին նախորդները հետզհետէ
 Ատրպատականի Մարերէն ու Արացիններէն խլե-
 ցին. նոյնպէս կը ստիպէ ենթադրել թէ Միհրդատ
 Մեծ՝ Արշակունեաց հարստութեանց³ առաջին

* Թարգմ. — Շատ թագաւորներ անոր (Տի-
 գրանայ) կը ծառայէին, բայց անոնցմէ չորսը միշտ
 իւր քովն ունէր իբր ուղեկից կամ անձնապահ, որոնք
 թագաւորին ձեռնարած ժամանակը՝ հետիոտն անոր
 կը հետեւէին ձիւրանազգեաց, իսկ նստած եւ խորհուրդ
 ւրած ատենը՝ ձեռքերը խաչածել կը դնէին, այս կե-
 ցուածքը ծառայութեան նշան էր:

1 Գր. — Գր. ալ (Geschichte Irans p. 85) վերի
 ծանօթութիւնը սխալ մեկնած է:

2 Ապպիան. Ատր. 48:

3 Այս շատ կարեւոր եւ ստոյգ ապացուցուած

Թագաւորը, Հայոց Արտաւազգ Թագաւորին դէմ պատերազմ՝ բացաւ՝ այս երկու ազգին խնդրանաց ու շահուն համար: Նոյն ժամանակամիջոցին Աղուանից Թագաւորութիւնն ալ կազմուած պիտի ըլլայ, որ 26 այլալեզու ազգերէ կը բաղկանար, որոնց ամէն մէկն յառաջագոյն իւր իշխանն ունեցած էր:¹ Տիգրան գահ ելածին պէս՝ ետեւէ եղաւ այն կորուստներուն դիմացն ուրիշ կողմանէ փոխարէն գտնել: Նախ եւ առաջ Ծովաց Թագաւորութեան վրայ յարձակեցաւ եւ անոր տիրեց: Այն ժամանակուան Արտանէս Թագաւորը՝ Զարիադրիսին յաջորդներէն մէկը, վար առնուեցաւ (95—93ի մէջերը ն. ք.): Յետոյ՝ Միհրդատ Բ. Մեծին (90 ն. ք.) մահուրէն վերջն Արշակունեաց տան մէջ ծագած² գահակալութեան կռիւները՝ Տիգրան իրեն յօգուտ գործածեց՝ Պարթեւաց պաշտպանութեան տակ եղող Վրացիներէն ու Մարերէն այն գաւառներն ետ առնելով, որոնցմէ հրաժարած էր: Բայց ասով ալ գոհ չեղաւ, այլ Ատրպատականէն ուրիշ գաւառներ ալ յափշտակեց, ինչպէս Մեծ-Աղբակ (*Ἀλβάχη*) եւ նոյն իսկ այս երկիրն ասպատակելով՝ մինչեւ

իրողութիւնը՝ դրամներուն բոլորովին նոր դասաւորում մը կը պահանջէ, ինչպէս Սէքս եւ ես 1896ին խմացանք:

1 Ստրաբ. *ԵԱ* 4, 6, էջ 503: Հմմտ. Վ. Ֆրեյհէլթ-Թէոփանէս Մետիլինեցի 191:

2 Պղտա. Ղուկ. 36: Հմմտ. իմ Beiträge zur Gesch. und Sage von Eran գրութիւնս, ZDMG. 49, 644 եւն:

Եկրատան՝ Արշակունեաց ամառանոցը յառաջացաւ:¹ Նոյնպէս Նինոսի եւ Արբեղայի շրջակայքն աւերեց, այսինքն՝ Ադիաբենէի թագաւորութիւնը, եւ ստիպեց Կորդուաց, Ադիաբենէի, Ատրպատականի, ինչպէս նաեւ Աղուանից եւ Վրաց թագաւորները՝ որ իր վերին իշխանութիւնը ճանչնան:² Պարթեւք ասոր դէմ՝ ոչ թէ միայն չկրցան բան մ'ընել, այլ նոյն իսկ ստիպուեցան նոր թագաւորին ձգելու ամբողջ Միջագետքը՝ Ուոհայաստանի (Osroene) հարկատու իշխանութեան հետ միասին, եւ Տիգրանայ հետ դաշինք դնելու, որուն մէջ որոշ կերպով կ'երեւայ թէ «Արքայից արքայ» տիտղոսէն հրաժարեցան՝ նոյնը Տիգրանայ ձգելով: Այսպէս գոնէ բեւեռագիր արձանագրութեանց 89—87 եւ 80 ն. ք. թուականէն մեզի յականէ յանուանէ Գոտարզ Ա. եւ Որոզ Ա. ծանօթ պարթեւ թագաւորներն իրենք զիրենք միայն թագաւոր կ'անուանեն, մինչդեռ Տիգրան «Արքայից արքայ» կ'անուանէր ինք զինքը: Բայց ասով գործունեայ թագաւորին փառասիրութիւնը չգոհացաւ տակաւին. վերջին Սելեւկեանց իրարու դէմ ըրած արիւնահեղ կռիւներն իրեն դէպ ի Ատրիք եւ դաշտային Կիլիկիա ճամբայ բացին, այնպէս որ կրցաւ Ասիոյ թագաւորներուն թագը կապել (83 ն. ք.):

¹ Իսիդ. քար. *σταθμοί Παρθ.* § 6 առ Կ. Միւլլերի Geogr. Gr. min. I 250.

² Ստրաբ. *ա* 14, 15, էջ 532: Ադիաբենացւոց, Աղուանից եւ Վրաց վրայ, Պղտւ. Ղուկ. 26:

Անտիոքի մէջ Βαγαδάτης¹ (հինպ. Βαγα-
δάτα) հին Սելեւկեանց պետութեան վրայ փո-
խարբայ դրուեցաւ,² այս դէպքին յիշատակը՝
հայ ժողովրդական զրոյցին մէջ ալ — Մար
Աբասայ քով — պահուած է, որովհետեւ այն
Βαγαδάταն Բագրատունեաց ազնուական ցեղին
նահապետը կը համարուէր. «Յայնմ ժամանակի
Թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ
փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց ի
Մծբին քաղաքի³... Եւ յուղարկէ զնա ի Մրծա-

¹ Այսպէս Մոնակ. 374 եւ Վատ. 134. Իտալ. ձեռագիրք՝ *μαγαδάτην*.

² Ապպիան. Ասոր. 48:

³ Տիգրանին Պարթեաց ձեռք Թագաւորական դաճ բարձրացուելուն պատմական դէպքը՝ Մար Աբաս Արշակունի երկրորդական դժին Հայաստանի տիրելուն հետ կապած է, որ հազիւ անկէ 120 կամ մանաւանդ 160 տարի ետքը տեղի ունեցաւ: Որովհետեւ հեղինակին հայրենա-տիրութիւնը չէր ներեր՝ որ Արտաւազդ Առաջնոյն պարտու-թիւնն եւ Տիգրանին դաճ ելլելուն հետ կապուած աննպաստ պարագաները խոստովանի, անոր համար ուրիշ միջոց մը հնարեց՝ ազգային հարստութիւնն Արշակունեաց երկրորդական գիծ մ'ընելով. դէպք մը, որ՝ ինչպէս յայտնի է, ժողովրդական պատմագրութեան մէջ շատ անգամ կը կրկնուի: Արշակ Փոքրին երբ դաճ ելլելը՝ այս քաղուածոյին մէջ որոշ նշանակուած չէ, սակայն ամենեւին դժուարութիւն չկայ ենթադրելու, թէ Թագաւորաց ցանկին հեղինակը (էջ 10,6. Langlois I 200 a) որ դէպքը Արշակայ 129^{եր} տարին = 122 Ն. Ք. (250—129) կը դնէ, այս տեղեկութիւնը Մար Աբասայ քով գտած է: Անուշտ հեղինակը Տիգրանին դաճակալութեան ճիշդ թուականն առ-ջուր չունէր, բայց ձեւակերպութեան մեծ ըլլալուն՝ իրեն ամենէն պարզն երեւցած է՝ նոյնը Միհրդատ Մեծին կառավարութեան անմիջապէս սկիզբը դնել: Արշակ Մեծին արուած առասպելական դաճակալութեան ժամանակը՝ զոր

նայ¹ ընդ յարեւմուտս զաւրու մեծաւ եօթանասուն
 հազարաց սպառազինաց. եւ մեծամեծ իշխանօք
 նախարարաց հազարաց բիւրաւորաց, որում ոչ
 ոք կարէր զդէմ ունել պատերազմաւ: Սմա ընդ
 առաջ ելանէր Բագարատն Փառաւ <ւա> զեան²

Մար Աբաս (ոչ թէ թագաւորաց ցանկը) անոր կու տայ,
 հիմնուած է ամէն թագաւորաց Արշակ անունը կրելուն եւ
 անոնց զանազանող յատուկ անունները Մար Աբասայ
 անձանօթ ըլլալուն վրայ: Նոյնպէս անկէ ետքն ալ
Aršakā šarru կամ *šar šarrāni*-ին տարիներուն համեմատ
 կը համբէին թուականը: Ասկէ զատ՝ Մար Աբաս Արշակայ
 ապտամբութեան տարին (248/7), որ սեպագրերուն
 թուականութեան համեմատ բոլորովին ճիշդ է, շփոթած
 է Պարթեւաց Անդրագորաս նախարարին ապտամբու-
 թեան հետ (250. Յուստին. 41,4,3):

1 Ի ՄճՔնայ կարգալու է փոխանակ ի Մբձնայ:
 Հմմտ. նաեւ Մրծուին: Սեր. էջ 58, 92:

2 Հմմտ. էջ 6, 10: Այս հօրենական անուամբ Բա-
 գարատը Աբաց թագաւորական ընտանեաց հետ կը կապուի
 (Փաւստ. Բիւզ. Ե. 11. 216), ըստ ինքեան անհաւանական
 բան մը չէ, վասն զի Բագարատունեաց նիստը վերանակ Սպեր
 դաւառն էր (Փաւստ. Բիւզ. Ե. 11. էջ 263): — Բաբարթո,
 Սղանդարթո անուանց մէջ *թ*-ն *ծ*-ի անցնելով՝ յետոյ *բ*-ի փո-
 խուիլը՝ հայերէն չէ, այլ դրացի Ատրպատական դաւառա-
 բարբառէն, որուն սլոժմեան ձեւը *թարթ* է: [Հմմտ. այս Tāt
 ձայնաշարժութեան վրայօք W. Geiger, Grundriss der Iran.
 Philologie I 2, 355 § 116]: Սուա Մովս. այս ձայնաշարժութեան
 օրէնքը շատ լաւ գիտէր, եւ իւր պատմութեան կցկցանքին
 մէջ ալ գործածեց: *Ἀνάγηλος* (Jos. ἀρχ. իսծ, ւե 22. 39/40)
 բարբառացի քուրմն եւ Հերովդէսի կողմնակիցը՝ *Ἄρανος ὁ*
Βαγαδάτου πόλ. իսծ. 5, 531. 6, 229. Իրարու կը խառնէ,
 եւ անկէ իւր ասպետն ու թագադիր Ենանոս Բաբարթոսնէն
 կը կցկցէ (Բ. 11. էջ 98): Ասկէ յառաջ կու գայ իւր՝
 Բագարատունեաց սերնդեամբ հրեայ ըլլալուն գիւտը:
*Βαγαδάτης*ը վերջէն (Բ. 11. էջ 142) Բաբարթոս երբայա-
 կան ձեւին կը դարձնէ, սակայն կը զուշանայ այս աղբորը
 յայանապէս նշանակելու: Բնականապէս ինքը թէ *Ἀρχέ-*

յորդուոցն Արամանեկայ նախարար մեծ հանդերձ զաւրու: Մատուցանէ նմա պատարագ ոսկի եւ արծաթ. եւ զարդարէ զնա ի սնդր¹ եւ ի վակաս. պսակէ զնա ի թագ հայրենի. եւ նստուցանէ զնա ի վերայ ոսկիապատ ականակուս քահայիցն. եւ տայ նմա զդուստր իւր ի կնուծիւն: Զսա արար Արշակ արքայ ասպետ Հայաստան երկրին, որ էր իշխան² եւ հրամանատար ամենայն թագաւորութեանն հրամանաց գլուխ,³ եւ հայր արքայի, եւ եղբայր. որում էտ իշխանութիւն տէրութեանն այնորիկ: Նսկոտորեաց զՆսկայսն, որ զաւրաժողով եղնն ի վերայ նորա ի Միջագետս Ասորաց:⁴ »

71/70 ձմեռը Տիգրանին քանի մ'երկմիտ հարկատու թագաւորներն եւ չորրորդապետները Ղուկուղղոսին Ապպիոս Աղոդիոս գեսպանին հետ յարաբերութեան մէջ մտան՝ դաւադրական դիտմամբ,⁵ գլխաւորաբար կորդուաց Զարբիննու

λαος νίος Μαγαδάτου πόλ. ιουδ. 6, 229, եւ թէ ասոր կից
 *Ανατος ό άπ' Αμμαούς, τών Σίμανος δορυφόρων ό
 φονικώτατος Ιουδαί' իւր նպատակին գործածած է:

1 Այս բառը Բագրոց մէջ չկայ:

2 Իշխան է — հրամանատար, έν δια δυνούν.

3 Բացերեւ մեկնութիւն հրամանատարին:

4 Մար Աբաս առ Սեր. 9 հրատ. Պարսկանէն: Սուս
 Մովս. Բ. Է. էջ 78/79 զայս իւր Բագրատունեաց հրեայ
 ծագման ունեցած տեսութեան համեմատ փոխեր է:

5 Sallust. historiar. fragm. IV 8 ed. Kritz =
 IV 56 p. 179 ed. Maurenbrecher: tetrarchas regesque
 [ex]territos animi firmavit (scil. Apus Clodius). Պրուա.
 Ղուկ. գլ. 21. *Αππιος Κλώθιος πολλούς μὲν φκείωσατο
 τών ύπούλος άκροωμένων τοῦ Ἀρμενίου δυναστών, ὧν
 εἷς ἦν καὶ Ζαοβιηνός ό τῆς Γορδουνηῆς βασιλεύς.

Թագաւորը: Երբ Տիգրան իմացաւ Ջարբիենոսն իւր ամբողջ ընտանիքովը գլխատել տուաւ եւ անոր դղեակները յարքունիս գրաւեց:¹ Ակնբերեւ է որ Սալուստիոսի այս առթիւ գործածած չորրորդապետացատրութիւնը՝ չորսըդեաշխներուն համար է, եւ Ջարբիենոս՝ անոնցմէ մէկը նկատուելուն դժուարութիւն չկայ: Այս դէպքէն կարելի էր ենթադրել, որ Ատրպատականէն առնուած *Ἀλβάρχη*, այս է՝ Մեծ-Աղբակ ալ անոր իշխանութեան յանձնուեր էր: Սակայն ուրիշ մեկնութիւն մը վերջէն պատահածներուն աւելի կը յարմարի:

Ստոյգ է որ Տիգրան Ծոփաց Թագաւորութիւնը յարքունիս գրաւած էր, բայց Հայոց Թագաւորներուն աւատային յօրինուածութեան վրայ հիմնուած քաղաքականութեան բոլորովին հակառակ է ենթադրել՝ որ գահազուրկ իշխաններուն ուրիշ կողմանէ հատուցում բրած չըլլայ: Եւ կը տեսնենք *Μεθροβουζάνης* անուն իշխան մը, որ յետոյ Ծոփաց Թագաւորն եղաւ.² այս անունն Արիագրեանց տան մէջ ալ կը յիշուի.³

1 Պղոստ. Ղուկ. 21. 29. Սարաբ. 15 1, 24 էջ 747. Սա. Մովս. Խոր. Բ. 34. էջ 131 *Ջարբիենոս* (այլ ընթերց. *Ջարբիենոս*, *Ջարբիեն*, *Ջարբիեն*) կ'անուանէ զանիկա եւ կասպից Թագաւոր կ'ընէ, որ իբր թէ Արտաշէս Բ. Թագաւորին դէմ գլուխ բարձրացուցեր է, բայց Սմբատէն նուաճուեր եւ Հայաստան գերի տարուեր է:

2 Դիոգ. 31, 22 հմնն. Պոդիր. 31, 17:

3 Արիան. 1, 16-3: Դիոգ. 17, 21, 3. 15, 91. Նեպ. Գաւ. 6. Հմնն. Մարկարտի Untersuch. zur Gesch. von Eran I 11 եւ Բ. 42, 27, 68 եւն:

դարձեալ կը գտնենք Տիգրանին մէկ զօրավարն¹ ալ, որ նոյն անունն ունէր: Ըստ ձայնական օրինաց ասկէ յառաջ եկած է Մերուժան, Մերհուժան ձեւը. այս անունը կը գտնենք Հայոց Արծրունի ըսուած նախարարական ընտանեաց մէջ: Ասոնց կալուածները վասպուրականին մէջ էին. իրենց մայրաքաղաքն էր Ադամակերտ, Մեծ-Աղբակ գաւառին մէջ. ուրեմն ճիշդ այն երկրին մէջ, զոր Տիգրան Ատրպատականէն առած էր: Ուստի ինծի կ'երեւայ թէ բնական հեռեւութիւն է՝ որ Արծրունիք Ծոփաց նուաճուած իշխաններէն յառաջ եկած ըլլան, որոնց Տիգրան թագաւորը նոր ստացած հիւսիսարեւելեան ատրպատական գաւառներուն մէջ երկիրներ շնորհեց:² Իսկ այս երկիրները՝ նոր-

¹ Պղոս. Ղուկ. 25: Ապպիան, Միհրդ. 84: Հմմտ. Untersuch. zur Gesch. von Eran I 68 եւն:

² Հետեւեալ սոհմացոյցէն Ծոփաց թագաւորներուն Արծրունեաց հետ ունեցած կապակցութիւնն աւելի կ'իմացուի. 1. Ζαρίαδρις

2. Μιθροβουσαίνης, պատանդ առ Արիարաթայ Կապադովկացւոց թագաւորի, իր տէրութեան մէջ հաստատուած Դիոդ. 31, 22:

° Δρ < i > θ < η > >
Պողիբ. 31, 17.
Դիոդ. 31, 22.
Արեթէս Դիոդ.
յուջ. 35, 11:

3. Ἀριάνης Սորար. յա 14, 15 էջ 539:

Μιθροβουζάνης (Միթրորուզան), Տիգրանին զօրապետը Պղոս. Ղուկ. 25: Ապպիան Միհրդ. 84, բզեաշխ նոր շիրականի?

Մերսէսն Արծրունի ուրացեալ Փաւստ. Բիւզանդացի:

Շիրականի ըղենաշխն ունեցած երկիրներուն — Մահկեր-տուն եւ Նիհորական — ճիշդ կը համեմատին եւ անոր համար հաւանական է որ Տիգրան՝ ըղենաշխ Նոր-Շիրականի պատիւն Արծրունեաց տուած ըլլայ: Թեպէտ Ագաթանգեղեայէջ 596 (Langlois I 171) յիշած հրեշտակութեան ցանկին մէջ՝ Արծրունեաց իշխանը վերջին տեղն ունի, սակայն այս մակարեութեան դէմ որոշիչ առարկութիւն չի կրնար ըլլալ: Վասն զի Արծրունեաց իշխանը հոս միայն իբրեւ իր աւատին ներկայացուցիչն է: Արծրունի անունը մեկնելու համար՝ զըոյցը կը պատմէ որ այս ցեղին նախնին՝ տղայ եղած ժամանակը՝ բաց տեղ մը պառկած կը քնանար, երբ արծիւ մ'եկաւ զանիկայ իւր թեւերովը ծածկեց: Սուտ-Մովսէս անգամ այս անունն իբրեւ արծիւ-ունիք¹ կը մեկնէ, վասն զի Արծրունիք Վաղարշակի² առջեւէն արծիւները կը տանէին (Բ. է.): Ստոյն Մովսէսի ըսածին համեմատ՝ Արծրունիք Արդամողանէն սերած են. այսինքն՝ Սենեքերիմայ երկու որդւոցմէ մէկէն, որոնք իրենց հայրն սպաննելէն ետքը՝ Արարատայ երկիրը փախած էին:³ Արդամողան այս երկրին հարաւ արեւե-

¹ Մովսէսի ստուգարանութեան համաձայն՝ պէտք էր Արծր-ունիք՝ *Արծր-ունիքէն յառաջ եկած ըլլալ, ինչպէս որ Արշար-ունիք՝ *Արշար-ունիքէն (Արշար-ուրէն). *Արծր-ունիք կ'ենթադէ դարձեալ *արծր-իւ բայանուն մը՝ արծիւէն յառաջ եկած, ինչպէս որդ-իւ հինգ. dipi.

² Այսինքն՝ Տրդատայ, զոր Սուտ Մովս. Արշակ Փոքրին, այս է՝ Տիգրան Մեծին — առ Մար Արատայ — տեղը դրած է:

³ Մովս. Խոր. Ա, 23 ըստ Բ. Թագ. ԺԹ. 37. Գես.

լեան կողմը բնակեցաւ, եւ Արծրունիք ու Գնու-
նիք իրենց ծագումն անկէ յառաջ կը բերէին:
Վերջէն Նախճաւանին շրջակայքը՝ Զուղայ,
Վրնջունիք եւ Խրամ բնակեցան. ուստի այնպիսի
տեղեր՝ որոնք ըստ Ստոյն-Մովսէսի՝ յառաջագոյն
Տիգրան Ա. իր գերի բռնած Մարացը տուած
էր:¹ Յամենայն դէպս Արծրունիներէն յառաջ
կու գան Պարսկահայոց մէջ եղած Զարեհ-
աւան գաւառին (Զարեհ-էն = Ζαριαδρις.
Հնգ. Zari-wadri) եւ Վասպուրականի մէջ
գտնուող Շաւարշան կամ Շաւարշական
= Արտաշ գաւառներուն անուններն ալ² (Ստ-
Խոր. Բ. լր. էջ 111, ծր. էջ 130): Սուուգիւ-
կրնանք Թովմաս Արծրունիէն հետեւցնել (Ա.
Ե. էջ 37. 38. Է. էջ 48. ը. էջ 50) Թէ
Շաւարշ եւ Շաւասպ անուններն Արծրունեաց
տան մէջ կը գործածուէին: Քաջ Սկայորդին՝

ԼԷ, 38: Աղեքս. Բազմափէպ առ Եւսեր. քրոն. Ա. 39. Հրտ.
Ա-էր = I 27, 28 Հրտ. Sehōne. Հմմտ. ասոր նկատմամբ
Գր. Խալաֆ-նոյ WZKM, VII 25. Նորայր Բէ-ղանդ-նոյ առ
Քրեդր. Միւլերի WZKM, VII 210/11:

¹ Թովմաս Արծրունի Ա. 4 առ Բր-տէի, Collection
d'hist. armén. I 32/3: Թովմ. Հոս ինքն իրեն դէմ կը խօսի,
դնելով՝ որ Արծրունեաց (եւ Գնունեաց) նախնիքն Ափղա-
հակայ ընտանիքէն էին, զորոնք Տիգրան գերի բռներ ու
Հայաստան բերեր է, մինչդեռ Ա. = էջ 8 Ստոյն Մովսէսի
հետ համաձայնելով՝ Սենեքերիմայ որդիներէն յառաջ
եկած կը դնէ:

² Ջարեհ եւ Շաւաշ, լատ. եւս Շաւարշ (= աւ.
Sjāwaršān, նորպ. Sijāwaxš, Sijāwaxš) այսինքն՝ Ζαριαδρις
եւ Ζεόξης, Թապաւորք Ծովաց. Մար Աբաս առ Սեր. Հրտ.
Պատկանեան էջ 6: Լաւէլլա, Coll. I 198a. Հմմտ. Մոր-
խի Untersuch. zur Gesch. von Eran I 39-42:

զՍանասար (ԴԿՆԴՍ) երկրին հարաւ-արեւմտեան կողմը բնակեցուց, Ասորեստանի սահմաններուն մօտերը: Իր սերունդը Սիմ լեռը լեցուց, «եւ զՇարաշան ի տանէ Սանասարայ հաստատէ քղեշխ մեծ եւ կուսակալ յարեւմտից հարաւոյ, յեղեր սահմանացն Ասորեստանի, առ ափն Տիգրիս գետոյ, գաւառս պարգեւելով, զԱրձն, որ շուրջ զնովաւ եւ զԼեաոն Տաւրոս, ուր եւ Սիմ, եւ զՂեւսուրն (χλεισοῦρα) ամենայն:»¹

Այս մեկնութիւններէն ետքը՝ կարծեմ թէ չորս բզեաշխներուն ծագումը բաւական յայտնի է: Ծովք — որ նախ նուաճուեցաւ — եւ մասնաւորապէս Ծովք-Շահունի (= արքունի) գաւառն ի սկզբան Վապադովկիոյ վրայ յարձակելու դուռն էր, սակայն տկար տէրութենէն վախնալու բան չկար: Եւ իրօք ալ Տիգրանին բանակներն երեք անգամ դիւրաւ տիրեցին Գամրաց: Ընդ հակառակն անշուշտ Տիգրանին բաղձալի էր անհանդարտ Սելեւկեանց դէմ — որ իրենց ներքին տկարութեամբն հանդերձ՝ իրենց նախկին ամբարտաւանութիւնը պահած էին — սահմանապահ ամրութիւն մ'ունենալ. եւ նոյն իսկ Սելեւկեանք իրենց տէրութիւնը կորսնցընելէն ետքն ալ՝ մնացին ոյժ մը, ուստի եւ անկարելի եղաւ Արամայեցիները Հայոց հետ ձուլել: Այսպիսով ելաւ Ասորոց դէմ մարզը կամ սահմանը: Բայց Ծովաց անկախութեան բաղձանքն ալ դեռ մարած չէր, եւ Ղուկին

¹ Մովս. Խոր. Բ. Է. էջ 80 հմմտ. Ա. Է. Էջ 48:

արշաւանաց ժամանակը՝ ասոնց հպատակութեան վրայ կարելի չէր վստահութիւն ունենալ, ինչպէս իրօք ալ յաղթողին կողմն անցան (Պղոտ. Ղուկ. 24, 29): Ստոյգ է որ վերջէն ժառանգական ցեղ մը հոս չենք տեսներ, եւ Պոմպէոսի Տիգրանին հետ խաղաղութեան դաշինք կուելէն ետքն ալ՝ Ծովիք եւ Կորդուիք Տիգրանայ որդւոյն՝ Տիգր. Կրտսերին թագաւորութիւնը ճանչցան, բայց որովհետեւ Տիգրան Կրտսեր հօրը հետ գժտեցաւ եւ Պարթեւաց հետ յարաբերութեան մէջ մտաւ՝ այս նահանգները կապագովկիոյ Արիոբարզանէս թագաւորին տրուեցան:¹ 54ին (Ք. ե.) Սոյեմոս՝ Եմեսացի իշխանական ցեղէն՝ Ծովիաց տէրութիւնն ընդունեցաւ:² Զարիագրէսին գահէն զրկեալ յաջորգները՝ ինչպէս տեսանք, Ատրպատականի կողմերը նոր առնուած գաւառներուն մէջ այլեւայլ երկիրներ ընդունեցան. սակայն կարելի է որ ասոնց մէկ ճիւղը Մեծ Ծովիաց իշխանութիւնը պահած ըլլայ: Գոնէ Գ. գաւառուն անոնց մէջ կը գտնենք Զարեհ³ անունը: Ծովիք Շահունի ալ վերջէն առանձին աւատային իշխանութիւն մը կազմեց: Արձնի բղեչխութիւնը գլխաւորաբար նոր ձեռք բերուած Միջագետքէն կազմուեցաւ Մծբին մայրաքաղաքով, բայց իր գլխաւոր մասը միշտ մնաց Արձն գաւառը՝

¹ Պղոտ. Պոմպ. 33: Ապպիան Միհրդ. 105 Կաս. Գիոն. 36, 53:

² Տակ. Տարեգր. 13, 7. պատմ. 2, 81. 5, 1. Հմմտ. Mommsen, RG. V 383.

³ Փաստ. Բիւզ. Գ. 17. էջ 29:

համանուն քաղքով, այս օրւան Արդէն-սուրի վրայ: Աղձնեաց ըղեշխին տրուեցաւ թագաւորութիւնն ալ, այս ինքն՝ ետքէն Կորճայք ըսուած հայկական նահանգը՝ Ծաւղեայք, Կորդուք, Կորդուիք եւ Տմորիք գաւառներով, ինչպէս նաեւ Մոկք նահանգը: «Սահմանակալ ի կողմանէն Արուաստանի» տիտղոսէն կրնանք հետեցընել, թէ ըղեշխին գլխաւոր գործերէն մէկը՝ անհաւատարիմ Արուայիկներուն վրայ հսկելն էր: Ղուկուղղոսին արշաւանաց ժամանակը թագաւորին Գուրաս եղբայրը Մծքնայ հրամանատարն էր (Պղոտ. Ղուկ. 32): Ատրպատականի նուաճուած գաւառներէն Նոր Շիրակայ սահմանը կազմուեցաւ եւ զայն Ծոփաց թագաւորական տանը տրուեցաւ մեծամեծ կալուածներով, գուցէ նաեւ բղեաշխ պատիւն ալ: ¹ Նոյնպէս Վրացիներէն ետ առնուած Գուգարքը սահման եղաւ:

Այս տիտղոսը Գուգարքէն յետոյ Ալանաց ալ անցաւ, որոնց *Ἰταξίης* անուամբ իշխանը

1 Ինծի կ'երեւայ թէ Արծրունիները վերջէն ուրիշ տոհմէ մը նսեմացան: Ըստ Ստյն Մովսէսի՝ Արծրունիները Վաղարշակայ ժամանակը՝ արծուէնչան դրօշին դրօշակիրն էին, բայց Գ. գարուն (Ք. Ե.) Մամիկոնեանք՝ Հայաստանի ժառանգական սպարապետներն առին — որձոն-էնչան՝ վերադիրը (Փաւստ. Բիւզ. Ե. Դ. 37: Untersuch. zur Gesch. von Eran I 47) — որոնց համեմատութեամբ բաւական ուշ Հայաստան գաղթելը՝ նոյն ատենները լաւ ծանօթ էր Փաւստ. Բիւզ. Գ. Բ. էջ 68 (Untersuch. zur Gesch. v. Eran II 82): Ասկէ կը մակաբերուի թէ *Μετροβουζάρης* եւ իւր ցեղը՝ Արծրունիք Հայոց պետութեան սպարապետներն էին, մինչեւ որ ճենաստանէն գաղթած Մամիկոնեանք անոնց տեղը գրաւեցին:

716ին կը գտնենք Թէոփանէսի Ժամանակագրութեան մէջ. էջ 392, 27:

Անուանց ձեւերուն նկատմամբ հմտ շի-բլ-նի շայ. քեր. Ա. Կ. 119 եւն, նմանապէս իմ Ասորականքս կտեսիասի 618 Թ. 401, ուր Սաւէքսիդիցի (Գիոնիսիոս Միղետացի ՍաՆ-ճօսիդից ալս ինքն՝ ՍաՄիլօսիդից = *patiašája(h)-wida* = *μελεδωνός οίκτων*) եւ պահ. *pāwšāh* (պատմական գրութիւն *pāšāh* տեղ՝ **patwšāh*, **patšāh*, **paššāh*, *pāšāh* ձեւերէն) հետ ըրած բաղդատութիւնս ջնջելի է:

Հնագոյն ձեւերն են յուն. Սաւէքսից եւ վրացերէն *patiašxi*, *patiašxi*. Ամիանու քով տեսնուած *Vitaxa* ձեւը յունական յետնադարեան արտարերութիւնն է *βιταξήσις* = շայ քեր-նի, շեսիքիոսի քով կը հանդիպինք *βιταξ* (կարգա՝ *βιταξ*) ձեւին, ինչպէս նաեւ ասոր հակառակ 27, 10, 3 *Vidichabius* (այսպէս ձեռագրին մէջ) նոյնպէս 30, 7, 7 *Vithigabius*, ալս է՝ յուն. *Θιδιγαβιος* = *Widigawja*, *Widigōja*. Վրացերէն *patiašxi* ձեւը հնպ. **pati-axši* կամ **pati-axša* հնագոյն ձեւ մը մասնանիշ կ'ընէ՝ *paiti-axši* յաւելուածոյ գրով. ասոր երկրորդ տարրը՝ 'Աքսիդարից (այսպէս Արիան Պարթ. հակաոր. 16 առ 4. Միւլլէրի FHG. III. 589. Գիոն կասիոսի՝ կոստանդեան քաղաքացից մէջ 68, 16, 3 'Աքսիդարից, ի տառն ի արտասանելով) շայ. Աշխարհ՝ անուան մէջ դարձեալ յերեւան կ'ելլէ: 'Աքսիդարից՝ Պարթեւաց Բակուր Բ. թագաւորին որդին՝ շայոց թագաւոր

էր, զոր խոսքով՝ իւր մօրեղբայրը վար առաւ եւ տեղն իւր Պարթամասիր եղբայրը դրաւ (113 ֆ. Ե), թայց կ'երեւայ թէ Ազրիանոս զինքը գարձեալ թագաւոր դրաւ, երբ Տրայիանոսին առած նահանգները՝ Ասորեստան, Միջագետք եւ Հայաստան Պարթեւաց ձեռքը թող տուաւ¹: Աշխարհի անուամբ Գիմարսեան մը կը յիշուի Հայոց թագաւորութեան բաժանման ժամանակը (Խոր. Գ. ԽԳ 45): Ընդհակառակն Տրդատ թագաւորին աներոջ անունն ալ Աշխարհի է (Խոր. Բ. ԶԳ. էջ 165). Մովսէս այս անունը յայտնապէս Տրդատայ Աշխէն կնոջ անունէն հետեւցուցեր է, զոր Ագաթանգեղ. էջ 575 եւն առանձին կը յիշէ, վասն զի Խոր. յիշեալ անունն իբրեւ «նոյ՛ եղած համառօտութիւն մը նկատեր է²: Սակայն անշուշտ շատ ուղիղ է Հիւրշմանի՝ (Հայ. Քեր. Ա. ա, 20) Աշխէն ոսեա. *axsin* «տիկին», կամ «տիրուհի», բառին հետ ըրած համեմատութիւնը:

Բարեւշի տիտղոսին հին ժամանակներէ մնացած երեք մեկնութիւններէն մէկը՝ այսինքն՝ Ամիանոսինը (magister equitum) բոլորովին խեղաթիւր է: Կոստանդիանոս Մեծ ամբողջ պետութեան՝ կամ պետութեան գոյութիւն ունեցող բաժանմանը համեմատ երկու զօրավար դրած էր, մէկը հետեւակազօրուն (magister pedum), իսկ միւսը՝ այրուձիոյն վրայ (magister

¹ Հմմտ. Գառնշիք, Gesch. Irans էջ 141. 145:

² Հմմտ. ասոր նկատմամբ՝ Մարկարտի Fundamente israelitischer und jüdischer Gesch. p. 52 ե.ն.:

equitum), որոնք երկուքն ալ ուղղակի հասարակ զօրքին, իսկ անուղղակի՝ իրենց ստորակարգեալ վաշտապետներուն (Duces) ձեռքովը նաեւ սահմանապահ զօրքին գլուխն էին¹: Ուստի magister equitumը մանաւանդ Հայոց սպայերին կը համապատասխանէ: Զաքարիա Մետիլենացոյն մեկնութիւնը՝ իբրեւ «Ὀπαρχος (տեղապահ) [Թագաւորին, կամ փոխարքայ]², ընդհանրապէս պաշտօնին էութիւնը կը բացատրէ, մինչդեռ յուն. Ագաթանգեղեայ մէջ κομιτατήσιος = լատ. comitatensis, comitatusի՝ «արքունեաց վերաբերող» [Թարգմանութիւնը (Sophocles Greek Lexicon s. v.) պարզապէս անկէ յառաջ եկած է, որ 4 բրեւիտ. Թագաւորական պալատան մէջ առաջին բարձնունէին:

¹ Տես Մ. Բ. Բ. Ա. Abriss des röm. Staatsrechts 360.

² Լ. Բ. Բ. Anecd. Syr. III 259, 25: [Զաքարեայ հետտորի անուանեալ եկեղեցական պատմութիւնը, գերմ. Թարգմ. հրատ. Կ. Արեւի եւ Գ. Կրիզերի էջ 173, 22:]

Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ա Ր Ա Ն

- Ա. Գառլեմբեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Ուսում-
նասիրութիւնք Լեհաստանոց դատաստանագրոյն:
1. Պիշոֆ, Լեհաստանոց հին իրաւունքը: 2. Գոչեք.
իրաւունք Հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Փր. 1.25
- Բ. Մեմորիալ Հ. Գարրիէլ, Ազգաբանութիւն
ազնուական զարմին Տիւզանց. (պատկերագրէ):
1890: 8° Երես՝ 50: Փր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յակոբրոս, Ազգաբանագիտոս առ
Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրու-
թիւն Ազգաբանագիտայ գրոց: 1891: 8° Երես՝
ԺԱ+159: Փր. 1.25
- Դ. Դեմետրիոս Տանի Արեւելեան Հայքի Պոլսո-
ղիսա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալէմբեարեան: 1891:
8° Երես՝ 79: Փր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Յակոբրոս Վ., Ուսումնասիրու-
թիւնք Ստոյն-Կալիստենեայ վարուց Աղերսանդրի:
1892: 8° Երես՝ Դ+272: Փր. 3.—
- Զ. Ալպեր Տրվիէ եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւնի
Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: 8°
Երես՝ 82: Փր. 1.—
- Է. Մառ Նիկ., Ամառնային ուղեւորութիւնից դէպի
Հայս: Թրգմ. Մոսկովոս Անոփեան: 1892: 8°
Երես՝ 89: Փր. 1.25
- Ը. Գարրիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893:
8° Երես՝ Ժ+51: Փր. 1

- Թ. Գաշեւիքեան Կ. Գրիգորիս վ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1895: 8° Երես՝ 232: Ֆր. 2.50
- Ժ. Կոնիքիք Փր. Կ., Ժննութիւնք զրոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Յ. վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Է+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր վ., Հայք յՈղիսաքեթուապոլիս Դրամսիրուանիոյ 1680—1779: (1 զընկատիւ.) 1893: 8° Երես՝ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Ջննոց Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես՝ 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ գիւղական տունք: Թրգմ. Հ. Բ. վ. Պիլէգիկճեան: (6 տախտակ՝ 55 պատկ.) 1894: 8° Երես՝ 103: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիէք Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացոյ. Հտր. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Յ. վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան Հ. Յ. վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն փոխառեալ քտոյց: Ա.՝ Հ. Հիւլլիման, Սեմսկան փոխառեալ քտոյց հին հայերէնի մէջ: Բ.՝ Փոքոլէման Կ., Յունական փոխառեալ քտոյց հայերէնի մէջ: Գ.՝ Հ. Հիւլլիման, Հայկական Յատուկ անուանք: 1894: 8° Երես՝ 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան Հ. Յակովբոս վ., Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք: Հտր. Ա.: Ա—Զ: Ա. Նեմեսիոս: Բ. Պրոկղ Դիաղոխոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ. Գիրք Հերոնուոց կամ Եպիփան: Ե. Պրոկղ: Զ. Սեկունդոս իմաստասէր: 1895: 8° Երես՝ ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան Հ. Յակովբոս վ., Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամիոփուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթութեամբք: 1895: 8° Երես՝ 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիրեան Կ., Սեւ ծովու ոռոտական եզերք: 1895: 8° Երես՝ 192: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր վ., Դրամսիրուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսք կամ Նկարագիր Կերլս

- Հայաքաղաքի ի զիր եւ ի պատկերս: 1896: 8°
Երես՝ Թ+352: Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան Հ. Յակոբյան Վ., «Վարդապետութիւն առաքելոցն անվաւերական կանոնաց մատենը. Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատու եւ Կանոնք Թաղէի: 1896: 8° Երես՝ Թ+442: Ֆր. 6.—
- ԻԱ. Տոմաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնք Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիկեան: 1896: 8° Երես՝ Է+62: Ֆր. 1.—
- ԻԲ. Կարրիէր Ա., Արգարու զրոյցը Մոսկէս Խորենացոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գաբրիէլ Վ. Մէնէվիչեան: 1897. 8° էջ ԺԶ+107: Ֆր. 1.50
- ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք Նախնեաց ռամկորէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածներ: Մասն Ա. Ռամկորէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897, 8° էջ Ը+272: Ֆր. 4.—
- ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք Նախնեաց ռամկորէնի եւն: Տետր Բ: 1897: 8° էջ Ա—Ը+273—522: Ֆր. 3.—
- ԻԵ. Գեղցեք Հ., Համառոտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալմբեարեան: Յաւելուածք թարգմանչին՝ 1. Յանկ 1895—1897 Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած զրոյցն: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897 8° էջ Ը+130: Ֆր. 1.50
- ԻԶ. Մեմեկիշեան Հ. Գարրիէր Վ., Գիրք (կամ յօդուած) զրելու արուեստը: Նորուս հեղինակներուն ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւններ: Յաւելուած՝ Գիրք կարգալու արուեստը: 1898: 8° էջ Է+123: Ֆր. 1.25
- ԻԸ. Խաչաթեան Գր., Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: 8°, 56 էջ: Ֆր. 1.—
- ԻԸ. Տաշեան Հ. Յ., Ակնարկ մը հայ նագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց զրոյ-

- Թեան արուեստին: (10 զնկատիս պատկերով:)
1898: 8° ԺԱ+202 էջ: Ֆր. 2.50
- ԻԹ. Դադրաշեն Ա. Յ., Փաւստոս Բիզանդացի եւ
իւր պատմութեան խարդախողը: Մ. Խորենացու
աղբիւրների ուսումնասիրութիւն: 1898, 8° 175 էջ:
Ֆր. 2.50
- Լ. Մանրեան Լ., Հայերէն քարքանդակագրութիւն:
Թրգմ. Ի ուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէլիշեան: 1899,
8° Երես՝ Է+26: Ֆր. —.50
- ԼԱ. Բօսեան Հ. Յ., Հայք Ի Զմիւննիա եւ Ի շրջա-
կայս: Հատոր Ա. Զմիւննիա եւ Հայք. (պատկե-
րազարդ:) 1899: 8° Երես՝ ԺԲ+369: Ֆր. 5.—
- ԼԲ. Բօսեան Հ. Յ., Հայք Ի Զմիւննիա եւ Ի շրջա-
կայս: Հատոր Բ. Զմիւննիոյ վիճակին զխաւոր
քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899:
8° Երես՝ Ժ+161: Ֆր. 2.50
- ԼԳ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յԵրեստե-
թուարիս Գրանսիրուանիոյ. Բ. Հատոր 1780—1825.
(1 զնկատիս:) 1899: 8° Երես՝ Է+558: Ֆր. 5.—
- ԼԴ. Գազանձեան Ա., Եւզոպիոյ Հայոց գաւառաքա-
րաւոր: 1899: 8° Երես՝ Է+124: Ֆր. 1.—
- ԼԵ. Կարրիէր Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեան-
ներն Ազատագրողի եւ Մ. Խորենացուոյ համե-
մատ: Թրգմ. Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան: (1 աշխար-
հգրկն տախտակով:) 1899: 8° Երես՝ 48: Ֆր. —.70
- ԼԶ. Տաշեան Հ. Յ., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ,
քստ Ն. Մանի, տեղեկատուութիւն եւ քաղաւածք-
ներ: 1900: 8° Երես՝ ԺԱ+198: Ֆր. 2.50
- ԼԷ. Տաշեան Հ. Յ. Մատենագրական Մանր-Ուսում-
նասիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: Է-Ժ. Խիկար
եւ իւր իմաստութիւնն, Ազատագրող եւ իւր Յոր-
դորականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն
Արզարու եւ Զրիտոսի քստ նորագիւտ արձանա-
գրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ Վեց-
օրեայք: 1901: 8° Երես՝ ԺԲ+388: Ֆր. 4.50
- ԼԸ. Գր. Տէր-Պօղոսեան, Նկատողութիւններ Փաւս-
տոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: 8° Երես
Է+110: Ֆր. 1.50

- ԼԹ. Վեբեր Դր. Սիմոն, Արարատը Ս. Գրոց մէջ:
 Թրգմ. Հ. Բառնաբաս Վ. Պիլէզիկճեան: 1901: 8°
 Երես՝ Ե+77: Փր. 1.—
- Խ. Սանտալանիան Յովսէփ Վ., Ասորեստանեայ
 եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ
 նոցին քաղուածք որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխար-
 հին պատմութեան կը վերաբերին: 1901: 8°
 Երես՝ 262: Փր. 4-50
- ԽԱ. Խաչաթեանց Բագրատ, Հայ ժողովրդական
 դիւցազնական վէպը: 1903: 8° Երես՝ Ը+72: Փր. 1.—
- ԽԲ. Մեմեկիշեան Հ. Գաբրիէլ Վ., Արդի լեզուա-
 գիտութիւնը: Հատոր Ա.: 1903: 8° Երես՝ Ը+204:
 Փր. 3.—
- ԽԳ. Մարկարտ Դր. Յ., Հայ Բղեաշխը: Թրգմ. Հ.
 Թ. Կէտիկեան: 1903: 8° Երես 44:
 Փր. —.75

